

Kiribati - Gilbertese

Te kaetieti ni kairiri iaon te Mauri ibukiia kaain ara botaki man aaba mai tinaniku

Ti a tia ni kabobongai waaki n ibuobuoki ibukin tabeua raraoma iaon te mauri ni buoka katamaroan mauriia ao marurungiia kaain ara botaki.

Taiaoka ataia ae te kaetieti ni kairiri aio bon tiaki onean mwin te waaki ni kaetieti mai irouia taan kuakua. E rang kakawaki kawarakin te tia kuakua ibukin kawakinam ngkana ko ikoaki ke ko aoraki.

N te kaetieti ni kairiri aio, ko kona n noori rongorongo iaon:

1. Te Kuakua ibukin te Mauri i Nu Tiran
2. Te kaboia
3. Aorakin te kai ni mim
4. Ikoaki, mwakoro ao nananga
5. Kawakinan te mauri
6. Bwaan amwarake ni karikirakea te rabwata
7. Te mauri iaon te botaki n taanga
8. Marurungin te iango

1. Te Kuakua ibukin te Mauri i Nu Tiran

Iai okoron te reitaki ma te waaki ni kamarurung ibukin te mauri i Nu Tiran ni kabotauaki ma abam. I Nu Tiran, ko ti kona n nakon te tabo ni kuakua ibukin te aoraki ae e karina ngkana ko rang tangira te ibuobuoki n te tai ae e waekoa ke e kakaiaki ikoakim.

Iiri kaetieti aikai ibukin aoraoin kawakinam ae ko kainnanaoia n akea te tataninga n te tabo ni kuakua ibukin te aoraki ae e karina n riki n te onaoraki.

Ko aoraki?

Kabonganaa te kaetieti ni kairiri aio bwa e aonga ni buokiko ni bairea am waaki are imwina.

Ngkana ko aoraki, ko na riai ni kabaea am tai ni kawara am Taokita (a ataaki n araia ae te General Practitioner, ke te GP) ni bon aia tabo ni kuakua. **Kakaea te GP man ara nata n GP ae e butimwaea kaboan ana ibuobuoki n am kaati man te OrbitProtect. [Kakaea te tia ibuobuoki](#) ke Kakaea te tia ibuobuoki**

Ko na ti riai n nakon te tabo ni kuakua ibukin te aoraki ae e karina n te onaoraki ngkana e rang kakaiaki ikoakim ke e na iai te kabuanibwai nakon maeum man te aoraki n aron aio; te maraki ni bwabwa, te bua n iike ke te akea n rara.

Ngkana ko kainnanao baom te ambu-ranti, tarebonia “111”

Taiaoka noora katereterean te babaire ngkana iai te rabwata ni kamauri, i Nu Turan, ae e na buoka am kabane mwane ibukin te aoraki. Tabeua waaki n te kaetieti aio, n aron te tuotuo iaon te man aoraki man te tataanga, te STI, e bon aki kaboaki man te rabwata ni kamauri. Ngaia are ti kaungako bwa ko na reitaki ma ngaira iaon 0800 478 833 ke imeeri nakon service@orbitprotect.com ngkana iai am titiraki ibukin kaboan kuakuaam bwa ko na kaboia ke e na kaboia te rabwata ni kamauri.

2. Te kaboa

Tera te kaboa?

Kaboa a bon kammaraki, a uraura, a buri ao man tibutau iaon kunim. A kona n riki kaboa man maneka aika a riki i uton buraen kunim.

A bon aki kainnanao te kuakua kaboa aika a uarereke, ko boni kona ni bwai n aorakia ni mwengam. Ma e rang kakawaki ae ko [Kawara te GP](#) ke kawara am GP ngkana iai angin te biua iroum ke e rang bubura kaboam.

Nna kanga n ataia ae i kaboa?

- lai te tibutaua ae e uraura ao mani mainaina ke babobo nukan matana iaon rabwatam
- E maraki te tibutaua
- lai te angi n aoraki ao ko biua (e moa riki ngkana te kaboa ae e bubura)

Nna kanga ni bwai n aorakia te kaboa?

Mwaneka 1:

Teimatoa ni kaitiaka ao man rabunna ke kabaebaea n te kunikai ae e itiaki. **TAI** kabura te kaboa. E na rang maraki ao mani kona naba ni kakaiaiki.

Mwaneka 2:

Ibukin kaboa aika a uarereke, taotaon-na n te kunikai ke bautan te maneka ae e itiaki, ao man abue, tabeua te tai ni katoa bong bwa e aonga ni buoka waekoan burina.

Mwaneka 3:

Kakaea buokam ibukin te kuakua ngkana e aki buri i bon irouna. E na riai ni buri imwain ae e na mao. Ngkana e buri i bon irouna, kaitiakia ao kabaea ni bautan te maneka ae e itiaki.

Mwaneka 4:

[Noora am GP](#) ke noora am GP ngkana:

- Te kaboa ae e bubura (bubura riki na-kon 5cm)
- Kaboa aika a toma iaan te kun
- E kaboa ubum
- E waekoa n utuaki
- E rang maraki
- E tuai mao imwin uoua te wiiki

E na bae ni kabura kaboam am GP ao man anganiko te antibiotics ibukin buokan maona.

Te kaboa

N na kanga n tuuka ewekakiu ao kaewean te kaboa nakoia tabeman?

Teimatoa n teboki baim, e moa riki ngkana ko a tia n ringa kaboam

Tebotebo ke tebokiko n taainako

Teimatoa ni kaitiaka ao rabuna ikoakin kunim

Tai ibuoka n taara ao mwariro ma aomata

Uaati oneam, rabunam ni matu ao am taara n te rannibue

3. Aorakin te kai ni mim

Tera aorakin te kai ni mim?

Te urinary tract infections (te UTIs) ke aorakin te kai ni mim bon kakaiaki aika a riki nakon te kai ni mim, n iкотaki ma katibun am tabo ni mim, kawain te mim ao te kirine.

Nna kanga n atai ngkana e reke irou te UTI?

Tabeua kanikinaa aika a atai ibukin te UTI bon:

- Te waiwai ke namakinan te maraki ke te bue ngkana ko mwaimwai (mim)
- Kainnanaoan te kan mwaimwai ni waekoa ke n taainako
- Namakinan iben am katibu ni mim imwin tiam ni mwaimwai
- Iai te rara ni mimim
- Iai te maraki inanoan birotom ke etan moantiam

Nna kanga ni bwai n aorakia te UTIs?

Ibukin aorakin UTI/katibun te kai ni mim ae e aki rang kakaiaki, kabatia te moi. Ko kona naba ni karekea te ninima ibukin te mim (n aron te URAL) man te titoa ni bwainaoraki.

Ngkana:

- E aki tamaroa angina imwin 48 te aoa
- Ko biua/ruru/mariri
- E a nako te maraki man birotom nakon nukam

Taiaoka noora am GP n te tai ae e waekoa

Ngkana e aki bwai n aorakiaki, e kona te UTI n eweka am kirine ao mani kakaiaki, ai ngaia ae e rang kakawaaki ae ko waekoa n noora am GP ibukin am bwai n aoraki.

Nna kanga n tuka te UTIs?

Ibukin tukan ewen te aoraki,
ko kona:

Ni kabatia te moi ran bwa e aonga ni buoka
kanakoan te man-aoraki

Waekoa ni mim ngkana ko tia ni botaki ma raom

Karua kaoiko raoi mai mwaaim nako bukim ngkana
ko tia n nako tinaniku

Bwain anriri aika a karaoaki man te kunikai ae e aki
kabuebue ao kawaerake aika a mwawawa

Kakaea te anga riki teuana ibukin tukan te bikoukou ngkana ko
kabongana te tangauri ibukin tiringan ana man ni kariki te mwaane

4. Ikoaki, mwakoro ao nananga

Tera te ikoaki ae e kakaiaki?

Ngkana ko teimatoa n rara, iai riim ae e mwaoto, buen rabwatam ae e kakai-aki, ikoakin atum ke ikoakim man te bwaka, tarebonia te amburanti n tenua te teuana (111). Ikoaki n aron aikai a kakaiaki ao a tangira te ibuobuoki n te tai are a riki naba iai.

Nna kanga ni bwai n aorakia te ikoaki ae e aki bati ni kakaiaki?

Te moa ni bwai, ngkana e nano te ikoaki ao man aki kona n toki raraana ngkana ko taonna n te kunikai ke ni bautan te ikoaki ae e itiaki, e na rang tamaroa ngkana ko nakon te tabo ni kuakua ibukin aoraki aika a karina n te onaoraki, ae e kaan ma am tabo.

Ko kona ni bon tararuai angiin ikoakim ao nanangam. Kaitiaka ikaokim n te-bokan te ikoaki (n aron te lo-dine/Betadine) bwa aonga ni mate man-aoraki ao tebokia n te ran man te taebu imwin nimaua te miniti. Rabuna aona ni bautan te ikoaki ae e aki nimnim bwa e aonga n aki kakaiaki.

Angiin ikoaki, a boni kona ni mao i bon irouia, ma ko bon riai n [Noora te GP](#) ke **noora te GP** ngkana:

- E nano taraan te ikoaki
- E mwaiti te bareka, te tano, te baware ke te kiriatibu n te ikoaki
- Ko nora te bitaki irarikin te ikoaki n aron te bauraura, te maraki, te marau ke te tibutaua
- E kaan te ikoaki ma matam
- Ko biua
- Te ikoaki man te tenaki
- Ko tioka
- E a rang maan mwin itim ibukin te tetanus ke te iti ibukin ikoaki mani biiti aika a rara

Ngkana e kainnanao te kuakua ikoakim n te tai ae e waekoa, tareboonia **111**. Ngkana ko aki koaua bwa e na riai ni bai n aorakiaki riki ikoakim, tarebonia te Healthline iaon **0800 611 116**, bwa e uki ni katoa 24 te aoa ao man aki kaboaki, ibukin te maroro iaon te mauri.

5. Kawakinan te mauri

Teimatoan itiakin rabwatam boni ngaia te waaki ae e na buoka tukan aoraki nako mai iroun temanna nakon temanna. Kabongana te tobu ngkana ko teboki baim ni kanakoi man-aoraki aika ko na aoraki mai iai.

Nna kanga ni kaitiaka raoi rabwatau?

- Tebotebo ni katoa bong. Teboka aani baim, mwaaaim ao bukim. Teimatoa ni kaitiaki bwain rabwatam aikai bwa e buoka tokin te ngongo ao te bumaniman ke te body odour (BO)
- Kabongana te tobu ke te tangauri n tebotebo aika ko na aaki rabwarabwataki iai. Tebotebo n te ran ke te ran ae e taoro ni kaitiaki bwain rabwatam aika a rang kai rotaki n te ngongo

Nna kanga ni teboki raoi baiu?

- Kamwaimwai baim n te ran man te taebu ao tobun ao ireirei raoi n ikotaki ma akun rauraun baim ao marenan taboni baim n te maan ae 20 te tekan
- Ngkana iai te burati n tukurabu, kabongana ni kaitiaka barekan ukin baim
- Kanakoa tobun akun ao nanon baim n te ran ae e itiaki man te taebu
- Kamwau baim n te taara ae e itiaki ke i bon irouia n te ang

Teboki baim n taainako:

Imwin
kabonganaan
te kai n nako
tinaniku

Imwain
katauraoran
ke kanakin te
amwarake

Imwin tautauan
te kamea ke
aeka ni man
riki tabeua

Ngkana ko a tia
ni mena irarikin
te aomata ae e
aoraki

Kawakinan te mauri - reitana...

Nna kanga ni kaitiaka mwaaiu ao bukiu?

- Ngkana ko tuai koro bero, ko kona ni katika ao kauka menin tabon am buakaka ao kaitiaka n te tobu ao te ran ae e abue. Noora te [Kawakinan te kabwanga](#) ao wareware riki iaon aron tararuan te kabwanaga
- Ibukia aine, karaua teboka marenam n te ran ae e taoro ke te ran ae e itiaki. Kataia n aki bati ni kabonganai tobu n tebotebo aika a rang boiarara bwa a kona ni karika mwebuakam. Tai katiia nanon marenam n te ran bwa e aki raoiroi ibukin manin ainem aika a raroai ibukin marurungin ainem

Nna kanga n tuka te bumaniman ke te body odour (BO)?

- Kabira aani baim ni bwain kabiran te aani bai, imwin tebotebom
- Oneiko n oneam aika a itiaki ao mwau
- Uaati raoi oneam aika a mwaimwai n te maono ke a bareka, ao ngkana e angaraoi, katinei i tinaniku bwa aonga ni mwau
- Ngkana iai mwebuakam n aron korakoran maonon rabwatam, tao ko na bae ni kan noora am GP

Nna kanga n tuka mwaungin ikeikeu?

E kona n riki mwaungin te ikeike man aki kaitiakan raoi te wii. Buratina ao kaitiaka marenan wiim uatai ni katoa bong. E buoka naba tukan aorakin te ngaro ao mwakan te wii. Waaki riki tabeua ibukin kawakinan te wii bon:

- Maanin tain buratinnan te wii ae e riai bon 2 te miniti
- Onea am burati ni wii ni katoa 3 te namwakaina
- Kabatia nimakin te ran bwa ko aonga n aki bwatakataka
- Kabonganaan te ran n tebowii e kona naba ni buoka tukan te mwaka ao te man-aoraki

Kabonganai waaki ni ibuobuoki aikai ibukin tararuan te wii ao kabaea am tai ma te tia kou-wii ibukin tuoakin wiim ngkana iai riki am kanganga.

6. Bwaan amwarake ni karikirakea te rabwata

Tera amwarake aika nna marurung iai?

Rinei amwarake aika a kaokoro man kurubu n amwarake aika nimaia ni katoa bong. Tein rinanin kakawakiaa bon aio:

1. Aroka aika a kakanaki
2. Uani-kai
3. Tenaan ua taribi ao amwarake ibukin te kaingabong - e moa riki ake a tuai ni kaakaki kuniia ao man tamaroa ibukin karikirakean te rabwata
4. Iriko maeu ae e aki rang kiriiti, te moa, te ika, te bunnimoa, aekan biin aika a kaokoro, te tofu, uani-kai aika iai nanaia ao koraa
5. Te miriki, te tiiti, te yoghurt ke tangaurin te miriki ao aekaia nako

Taiaoka noora te [Heart Foundation](#) ibukin kaetieti riki aika a mwaiti iaon te amwarake raoi.

Tera kabwaia aika a na reke man kanakin aroka aika a kakanaki?

E bon rang mwaiti bongan aroka aika a kakanaki n aron te vitamins, te minerals ao te dietary fibre.

Ko kona ni karaoa am tiarete ke ko kamwa te tuubu man aroka aika a kakanaki. Ko kona ni kabuanei ke banii tomato ake a uarereke ao ko renganna ma te biin ao te kabetikam are e uraura. Te tiererii ao te kaaroti, bon amwarake aika rang tamaroa ngkana e kanaki, ni marena n tai, ma te aeka n tangauri ni biin ae arana te hummus.

Tera kabwaia aika a na reke man kanakin te uani-kai?

Bwaan te amwarake n ikotaki ma te potassium, te fibre, te vitamin C ao te folate a bon reke man uani-kai aika a bamaiu. E aki korakora te angita n reke man te uani-kai ma ko nuai ngkana ko kanna bwa e iibe. E rang bongana te uani-kai ngkana ko oraia ni kanna.

Bongan amwarake aika a karikirakea te rabwata - reitana...

Tera kabwaia aika a na reke man am-warake aika a ua taribi?

Amwarake n aron te ua taribi ao te ce-real a bon rang tamaroa ibukin te fibre, te carbohydrates, te protein ao aekan nako vitamins ao minerals - aika a rang kakawaki ibukin onikan te amwarake ibukin te rabwata, kauarerekea rietatan te kiriti, kakerikaaka rawatam, te rietata n rara ao reken te tioka are te kauoua.

Amwarake ni ua taribi bon:

- Te baoreti ae e ua taribi
- Te raiti are e buraun
- Te kariki ae e kamwaaki man te burawa are e buraun ke n renganaki ma koraa
- Koraan te wiita ae e a tia ni katabwenaaki
- Te bwaari
- Koraan te uee
- Amwarake ni kaingabong n aron te muesli

Tera kabwaia aika a na reke man iriko aika aaki rang kiriti, te moa, te ika, te bunnimoa, te biin, te tofu, uani-kai ai-ka iai nanaia ao koraa?

Amwarake aikai a bon anganiko te pro-tein, bwaan amwarake aika a raraoi ao te vitamins; biin ao uani-kai ake iai na-naia ao koraa, e korakora bongai naba nakon te rabwata. Kataia rinei am-warake man te kurubu aio bwa ko na riai ni kana mwaitin te protein ae 0.75g ibukin katoa kg n rawawatam ni katoa bong.

Tera kabwaia aika a na reke man te miriki, te tiiti ao te yoghurt ke tangau-rin te miriki?

Te miriki e anganiko te protein, tenaan vitamins ao te calcium. Ngkana ko kabonganai miriki man aroka n aron te miriki man te soy, kakooua ae iai iaona 100mg te calcium ibukin katoa te 100ml.

Tera te moo ae e rang raioi n nimaki n te ngaina?

Ranin te taebu i Nu Tiran bon te kaba-nea n tamaroa.

Tera amwarake n raka ke n aomaku-na?

Amwarake ake aaki oti ibuakon te ku-rubu n amwarake are nimaua, a ataaki bwa tenaan 'aomakuna' ke amwarake aika a 'raka'. A ataaki bwa amwarake ni bakatae ke te junk food. Amwarake ao moo ai kai a bon aki tamaroa bwa e kona n raka kiriwen nanom teutana, e korakora kiritina, tiokana ke taorona, ngaia ae e kakawaki n aki bati ni ka-naki.

Ibukin kakaeen tein amwarake aika a tamaroa ibukim, aika ko kona ni karaoi ni mwengam, [ke noora te Heart Foundation](#)

7. Te mauri iaon te botaki n taanga

A mwaiti nako aekan aoraki (ke te STIs) aika a kona n reke man te botaki n taanga, ma kabonganaan te rabwa ibukiia mwaane e kona ni kauarerekea reken te STI iroum. Ngkana e reke te STI iroum, e kakawaki ae ko aki raraoma bwa e kona ni bwai n aorakiaki ngkana e moantaai n ataaki.

Tera aoraki aika STIs?

STIs bon aoraki aika a kona n ewe man temanna nakon temanna ngkana ko botaki ma te aine, ko newea ana buakaka ke ko karina am buakaka ni kuraben te aomata. A bon riki mani man-aroraki aika a buakaka. Ko kona ni maraki ao mani mwebuaka man te STIs ngkana e aki bwai n aorakiaki ao a kona naba n reke, mai iai, aoraki aika a tei maan ao kanganga aroia.

Nna kanga n ataia ngkana e reke te STI irou?

Aaki bane ni iai kanikinaean aoraki n te STIs, ma ngkana iai, a bon kaoti irarikin am buakaka. Kanikina aika a kabuta bon:

- Te uaran
- Te maraki n tain te mwaimwai
- Te maraki n tain te wene ni botaki
- Te nibiabia, te tibutau, te maneka ae e buri, te kinaka, te nimariiri ke te nongai n riki irarikin am buakaka
- Te maraki n te maange ke te rato

Nna kanga ni kamanoai man te STIs?

Waaki ni kawakiniko man te STIs ae a rang tamaroa bon kabonganaan te rabwa ngkana ko wene ni botaki (ma ainen te aine, te newe buakaka ao ka-rinan te buakaka n te kurabe) ao man teimatoa n tutuo ibukin te STI. A mwai-ti aomata aika akea kanikinaa n reke irouia ibukin te STI ao a kona n aki ataia ngkana e reke irouia. Ko riai n tu-tuo ni katoa 6-12 te namwakaina ngka-na e bitaki raom, ngkana a mwaiti toan raom aika e bobotaki ma ngaiia ke ngkana ko taku bwa e reke te STI iroum.

Ko kona n tuoaki ibukin te STI n ana tabo ni kuakua am GP.

8. Marurungin te iango

Aorakin te iango, e kabuta ao man roti-ia tenaan i-Kiwi aika a mwaiti. Ngaia are ngkana ko namakina aki ma-rurungin am iango, e kakawaki ae ko ataia ae tiaki ti ngke ao iai rabwata aika a kona ni buoka kaokan ma-rurungin am iango.

E na reke iia te ibuobuoki ibukin ao-rakin te iango?

E rang tamaroa kakaeen buokam ngka-na ko namakina te aki rau n nano ke te raraoma n taainako. Kabaea am tai n tutuo ma am GP ngkana ko raraoma ibukin aki marurungin am iango. E kona am GP ni anganiko aran te tabo ae e na kona n reke mai iai buokan am kanganga nako.

Ma ngkana e a korakora kiriueen am iango, ko riai ni karekea buokam man am GP ke **tarebonia 111** ngkai naba

Ibuobuoki aika aaki kaboaki

Iai rabwata n ibuobuoki aika aaki kaboaki aika a kona n reke iroum n am taetae.

Aorakin te iango ao te marurung

Tareboon, akea boona, ke text nakon **1737** ibukin buokam mai iroun te tia ibuobuoki ae e taneiai

[Depression.org.nz](https://depression.org.nz)

Tareboon, akea boona: **0800 111 757**

Text, akea boona: **4202**

[Alcoholdrughelp.org.nz](https://alcoholdrughelp.org.nz)

Tareboon, akea boona: **0800 787 797**

Te kantaninga bwa e reke buokam mani kaoti aikai aika a na kona ni buoka marurungim ao kukureim inanon am tai n tiku i Nu Tiran.

Raroanakom mai abam, am utu ao raraom e kona ni kariki aoraki aika ko tuai boo iai mai imwaina, ngaia are tataraa marurungin am iango ao rabwatam.

Te kaetieti ni kairiri aio bon ibukin ka-rekean iango ni waaki n aron aanga ni bwai n aoraki ao buokan teimatoan am iango ao mweraoim, ao tiaki ibukin tein motin am baire ibukin teimatoan marurungim. Te kaetieti ni kairiri aio, e na riai n aki riki bwa onean mwiin kae-tieti ao kuakua ake ko anganaki mai iroun te tia kuakua.

Ngkana ko raraoma ibukin aorakim ae e kakaiaki ae e a tibwa riki ke ae e a kaman riki, reitaki ma am taokita ni karekea otam mai irouna.

Reitaki ma:

 Tareboon, akea boona: 0800 478 833

 service@orbitprotect.com

 www.orbitprotect.com

